

PRZYGOTOWANIA DO EDYCJI INWENTARYZACJI KAZIMIERZA STRONCZYŃSKIEGO

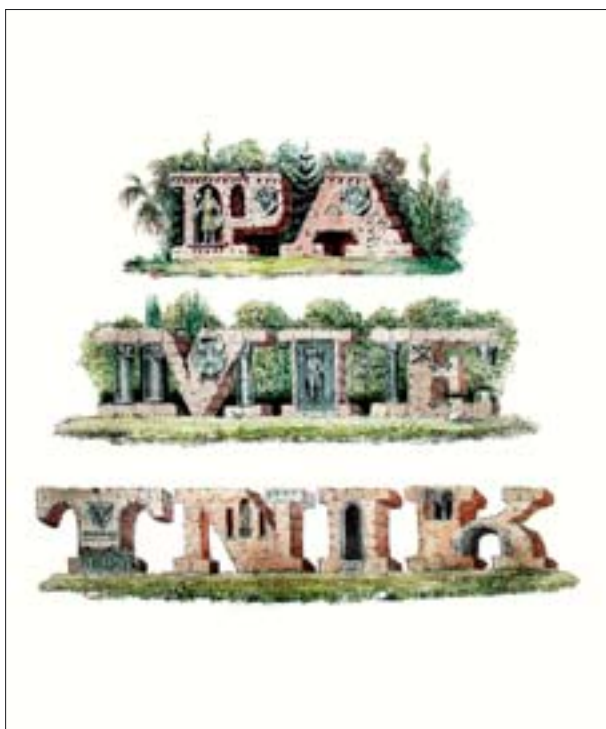
1. Kazimierz Stronczyński na fotografii z ok. 1855 r.
1. Kazimierz Stronczyński in a photograph from about 1855.

Dopiero po 150 latach od zakończenia prac nad wielką inwentaryzacją zabytków starożytności w Królestwie Polskim, powadzonych przez Kazimierza Stronczyńskiego, podjęliśmy kompleksowe opracowanie tego monumentalnego dzieła, szczęśliwie zachowanego w Gabinecie Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie¹. Składa się ono z 5 tomów opisów zabytków i 7 atlasów z widokami zabytków malowanych akwarelą. Ta wielka praca została wykonana w latach 1844-1855 przez Delegację Komisji Rządowej i jej kierownika Kazimierza Stronczyńskiego, przy udziale archiwistów i malarzy. Obecnie prowadzone są przygotowania do jej publikacji w pełnej wersji, obejmującej tekst źródłowy i ilustracje.

Tylko jeden tom, poświęcony zabytkom Guberni Lubelskiej, pt. *Album Lubelskie*, został opublikowany w latach 1861-1863 w 18 zeszytach – z naruszeniem praw autorskich – przez Adama

Lerue'a, rysownika i współpracownika Stronczyńskiego. Wiernie powtórzył on część *Opisów* Stronczyńskiego, wykorzystał do litografii akwarele z *Atlasu VI* i *VII*, a także wykonane przez kolegów malarzy i uznał się za ich wyłącznego autora².

Równocześnie z inicjatywy samego Stronczyńskiego opublikowano na łamach urzędowego „Dziennika Powszechnego” – od 1861 do początku 1863 r. – dwie części książki *Ogólnego sprawozdania* w 105 odcinkach, ale bez ilustracji. Są to: *Obraz ogólny różnego rodzaju starożytnych zabytków w Królestwie Polskim oraz Wiadomości zbiorowe (...) porządkiem Guberni i Powiatów*³.

2. Frontispis *Pamiętnika* Kazimierza Stronczyńskiego z lat 1840-1870. Gab. Ryc. BUW.

2. Frontispiece of *Pamiętnik* (Diary) by Kazimierz Stronczyński from 1840-1870. Print Room at Warsaw University Library – further as: Gab. Ryc. BUW.

Dzieło Stronczyńskiego zanalizował 76 lat temu wybitny historyk sztuki Michał Walicki w książce zatytułowanej *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827-1862)*. Rozprawę tę wydał Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w 1931 r. Choć Walicki inwentaryzację Stronczyńskiego ukazał na szerokim europejskim tle, to jednak samą postać głównego bohatera przedstawił zaskakująco skromnie, tylko w jednym przypisie⁴. Analiza dzieła, przeprowadzona przez wielce utalentowanego, młodego wówczas uczonego, nadal jest w wysokim stopniu aktualna. Miał on do dyspozycji, oprócz 5 tomów czystopisu *Opisów* i *Atlasów* z Gabinetu Rycin, 4 tomy brulionów inwentaryzacji, udostępnione przez wnuka – Karola Stronczyńskiego, zamieszkałego w Warszawie. Bruliony wypełniało, oprócz tekstu, 566 rysunków i akwarel, z których Walicki opublikował – na szczęście – 39 (30 akwarel i 9 rysunków)⁵. Piszę – na szczęście – gdyż bruliony spłonęły w mieszkaniu rodziny Stronczyńskich przy ul. Pługa 2/4⁶. Walicki przeprowadził badania archiwalne w Aktach Rządu Gubernialnego w Archiwum Akt Dawnych, które umożliwiły mu przedstawienie instrukcji wydanej Stronczyńskiemu przez ówczesne władze, odtworzenie organizacji i przebiegu inwentaryzacji oraz składanych raportów.

Walicki wydał 4 ważne dokumenty z Akt Rządu Gubernialnego, w tym pierwszy raport Stronczyńskiego z 1844 r. Do tego dodał 4 przykłady opisów oraz opublikował z rękopisu zawartość obszernego tomu *Wiadomości zbiorowych o starożytnych budowlach z wykazami zabytków w układzie typologicznym*⁷. Całość opatrzył 47 tablicami oraz rysunkami z czystopisu i brulionów. Walicki nie mógł w pełni przeprowadzić oceny naukowej dzieła Stronczyńskiego wobec niemożności porównania go ze współczesną inwentaryzacją zabytków, ale zdawał sobie jasno sprawę z tej trudnej sytuacji⁸. Dopiero w 1936 r. przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego utworzono Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków, na którego czele stanął Jerzy Szablowski. Rozpoczęto wówczas systematyczną pracę.

Znaczenie książki Walickiego polega nie tylko na jej wartości merytorycznej. Dzięki niej zachowały się zacytowane przez Walickiego dokumenty, np. bruliony z inwentaryzacji, których oryginały uległy zniszczeniu.

W okresie powojennym, dzięki zbiorowemu wysiłkowi historyków sztuki, a przede wszystkim Instytutowi Sztuki Polskiej Akademii Nauk, inwentaryzacja zabytków w Polsce była kontynuowana. Obecnie zbliża się ku końcowi. Zaistniały więc warunki do pełnej oceny dzieła, dokonania

3. Rysunek witraży w katedrze we Włocławku w *Pamiętniku* Kazimierza Stronczyńskiego, s. 55. Gab. Ryc. BUW.

3. Drawing of stained glass in Włocławek cathedral in *Pamiętnik* (Diary) by Kazimierz Stronczyński, p. 55. Gab. Ryc. BUW.

4. *Brulion Lubelski*, rysunek attyki szpitala Świętego Ducha w Lublinie, s. 27. Arch. w Piotrkowie.

4. *Brulion Lubelski*, drawing of an attic in the Holy Ghost Hospital in Lublin, p. 27. Archive in Piotrków.

5. Karta tytułowa *Opisów Zabytków Starożytności w Gubernii Warszawskiej*, 1851 r. Gab. Ryc. BUW.

5. Title page of *Opisy Zabytków Starożytności w Gubernii Warszawskiej* (Descriptions of Antiquities in the Warsaw Gubernia), 1851. Gab. Ryc. BUW.

6. Karta z *Opisów Zabytków Starożytności w Gubernii Warszawskiej*, rysunek na marginesie – kielich fundacji biskupa Władysława Oporowskiego w katedrze we Włocławku. Gab. Ryc. BUW.

6. Leaf from *Opisy Zabytków Starożytności w Gubernii Warszawskiej* (Descriptions of Antiquities in the Warsaw Gubernia), drawing on a margin – chalice founded by Bishop Władysław Oporowski in Włocławek cathedral. Gab. Ryc. BUW.

jego opracowania i wydania pierwszej wielkiej inwentaryzacji o doniosłym europejskim znaczeniu.

Straty wojenne zostały w pewnym stopniu zrekomensowane przez nowe odkrycia, ale walor dzieła Stronczyńskiego pozostał ogromny, ponieważ znajdują się w nim opisane i namalowane obiekty, których już nie ma. Szczęśliwie zachowane tomy inwentaryzacji Stronczyńskiego są od lat nieustannie wykorzystywane do opracowania dokumentacji historycznej i projektowej przy restauracji poszczególnych zabytków i w różnych wydawnictwach. Kompletne dzieło pozostaje jednak w zasadzie nieznanne.

Pierwszą powojenną publikacją, związaną z tematem badawczym, był wnikliwy artykuł Mieczysława Kurzątkowskiego o *Albumie Lubelskim Adama Lerue'a*. Autor dokonał w nim szczegółowego porównania litografii w *Albumie* z akwarelami, w *Atlasach VI i VII* oraz w inwentaryzacji Stronczyńskiego, a także zestawił teksty Lerue'a z opisanymi zabytkami. Dzięki temu określił precyzyjnie stopień zależności pracy Lerue'a od dzieła Stronczyńskiego⁹.

W sierpniu 1963 r. prof. Stanisława Sawicka, kierowniczka Gabinetu Rycin BUW, wspólnie z Muzeum Literatury nabyła od Stanisława Ozimka *Pamiętnik* Kazimierza Stronczyńskiego¹⁰. Nie był on znany Walickiemu. Ten starannie opracowany, obszerny notatnik liczy 299 kart, które wypełniają rysunki inwentaryzacyjne oraz różne teksty. Zawiera wiele rysunków i notat z numizmatyki i sfragistyki, którymi pasjonował się jego autor¹¹.

Stronczyński prowadził *Pamiętnik* przez kilkanaście lat, przynajmniej od 1840 r. Jest to bardzo ważne źródło umożliwiające poznanie początków jego dokumentacji zabytków w terenie, poprzedzające rozpoczęcie urzędowej inwentaryzacji w 1844 r.

Ważnym wydarzeniem w interesującym nas temacie stała się ukończona w 1970 r. rozprawa doktorska Hanny Delimat *Kazimierz Stronczyński. Życie i działalność (1809-1896)*. Ta cenna źródłowa monografia powstała pod kierunkiem prof. Tadeusza Jaczewskiego w Instytucie Historii Nauki PAN, co zagwarantowało jej wysoki poziom naukowy¹². Rozprawa została opublikowana w 1973 r., z pewnymi skrótami, w „Studiach i materiałach z dziejów nauki polskiej”¹³. Monografia przyniosła wiele ciekawych danych o życiu Stronczyńskiego

i jego spuściznie, dzięki nawiązaniu przez autorkę kontaktu z wnuczką naszego bohatera, panią Marią Wojewódzką-Maleszewską¹⁴. Rozprawa ukazała wielokierunkowe zainteresowania naukowe Stronczyńskiego, wcześniejsze przyrodnicze (ornitologia, entomologia) i nieco późniejsze historyczne (archeologia, paleografia, sфраistyka, numizmatyka).

W rozprawie ważne miejsce zajmuje rozdział zatytułowany *Udział Stronczyńskiego w akcji inwentaryzacji zabytków w Królestwie Polskim*¹⁵. Zawarta w niej generalna ocena roli uczonego nie odbiega od nakreślonej przez Walickiego. Autorka potwierdziła zachowanie wielu źródeł archiwanych, z których korzystał Walicki w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Bardziej szczegółowo przedstawiła przebieg prac nad inwentaryzacją. Sporządziła dokładny wykaz bibliograficzny *Opisów zabytków starożytności*, publikowanych w odcinkach przez dwa lata w „Przeglądzie Tygodniowym”¹⁶.

Już po ukazaniu się drukiem monografii Stronczyńskiego w opracowaniu Hanny Delimat Kazimierz Głowacki ujawnił materiały nieznanne autorce, a tym bardziej Walickiemu. W 1973 r. odnalazł on w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim *Dziennik podróży* Kazimierza Stronczyńskiego z 1844 r. oraz *Noty z podróży*, czyli brulion rękopiśmienny z ilustracjami z inwentaryzacji Guberni Lubelskiej i Augustowskiej z lat 1853-

1854. W muzeum w Piotrkowie odnalazł również kolejny brulion z inwentaryzacji Guberni Płockiej z lat 1851-1852 oraz pamiątki związane ze Stronczyńskim, m.in. tekturowy model drewnianego kościoła w Parzniewie. Swoje odkrycia Głowacki opublikował tylko w dwóch niewielkich książeczkach. W *Zapiskach kieleckich* znalazł się fragment o pobycie Stronczyńskiego w Kielcach w końcu maja 1844 r.¹⁷ Natomiast całość *Dziennika podróży po Guberni Warszawskiej i Radomskiej*, odbytej na przełomie maja i czerwca oraz w końcu 1844 r., wydana została w bibliofilskim opracowaniu dopiero w 1996 r. przez Kazimierza Głowackiego i Lecha Stępkowskiego¹⁸.

W Archiwum Państwowym w Piotrkowie Kazimierz Głowacki odkrył także foliał Kazimierza Stronczyńskiego pn. *Adressa Korespondentów*, zawierający kopiariusz listów z lat 1839-1841¹⁹. Jest to cenne źródło poznania wczesnego okresu działalności Stronczyńskiego jako kolekcjonera i badacza numizmatyki oraz pomników starożytności.

Już w 1973 r. Kazimierz Głowacki zmikrofilmował brulion z inwentaryzacji Guberni Lubelskiej i udostępnił go Stanisławowi Michalcukowi, który w 1983 r. rzeczowo omówił jego treść i opublikował 12 akwarel i rysunków²⁰.

Łódzki oddział Polskiego Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego szczególnie uhonorował Kazimierza Stronczyńskiego, obierając go na patrona Sekcji Numizmatycznej i wybijając na jego cześć dwa medale. Na medalu z 1976 r., opracowanym przez Jerzego Jarnuszkiewicza, ukazano Stronczyńskiego obok wybitnie zasłużonego archeologa Ignacego Zagórskiego (1788-1854). Drugi medal, wykonany przez Grzegorza Kowalskiego²¹, powstał z okazji 90-lecia śmierci Stronczyńskiego.

Sekcja Numizmatyczna Oddziału Łódzkiego PTAIN zorganizowała w 1983 r. sesję naukową poświęconą Kazimierzowi Stronczyńskiemu. Przedstawiono jego zasługi w dziedzinie numizmatyki, sфраistyki i inwentaryzacji zabytków. Plonem tej sesji stała się publikacja wydana trzy lata później²². Tadeusz Rudkowski, autor obszernego artykułu o Stronczyńskim jako inwentaryzatorze zabytków, bazując na pracach Walickiego i Delimat, wzbogacił wcześniejsze uwagi o omówienie stosunku Stronczyńskiego do sztuki nowożytnej i spraw związanych z ochroną i restauracją zabytków. Zwrócił także większą uwagę na zdolności artystyczne Stronczyńskiego oraz na podobne działania innych malarzy, utrwalających zabytki krajowe w XIX w.²³

7. Karta tytułowa *Widoków Zabytków Starożytności w Królestwie Polskim. Atlas III. Gubernia Warszawska*, 1851 r. Gab. Ryc. BUW.

7. Title page from *Widoki Zabytków Starożytności w Królestwie Polskim. Atlas III. Gubernia Warszawska* (Views of Antiquities in the Kingdom of Poland. Atlas III. Warsaw Gubernia), 1851. Gab. Ryc. BUW.

8. Wiślica, portal boczny w kolegiacie, rys. T. Chrząński, 1844-1846, *Atlas I. Gubernia Radomska*, tabl. 58. Gab. Ryc. BUW.

8. Wiślica, side portal in the collegiate church, drawing: T. Chrząński, 1844-1846, *Atlas I. Gubernia Radomska* (Atlas I. Radom Gubernia), table 58. Gab. Ryc. BUW.

9. Wiślica, portal boczny w kolegiacie. Fot. W. Siudowski, 2003 r.

9. Wiślica, side portal in the collegiate church. Photo: W. Siudowski, 2003.

Druga sesja naukowa, poświęcona badaczowi, została zorganizowana w maju 1999 r. w Piotrkowie Trybunalskim przez miejscowe muzeum oraz filię Instytutu Historii WSP w Kielcach. Jej tematem był *Wkład Kazimierza Stronczyńskiego w rozwój nauk historycznych*. Zaprezentowane wystąpienia nie zostały opublikowane drukiem. Znane mi są dwie interesujące wypowiedzi z tej sesji: Marcina Gąsiora, dyrektora muzeum, zatytułowaną *Pamiętki po Kazimierzu Stronczyńskim w zbiorach Muzeum Piotrkowskiego* oraz Piotra Zawilskiego, dyrektora archiwum, pn. *Pozostałości aktowe po Kazimierzu Stronczyńskim w zasobie Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim*²⁴. Obydwa referaty wydatnie poszerzyły wiedzę o spuściźnie uczonego.

Opracowanie inwentaryzacji Stronczyńskiego

Celem niniejszej pracy jest przygotowanie do pomnikowego wydania wielkiej inwentaryzacji zabytków w Królestwie Polskim, wykonanej przez Kazimierza Stronczyńskiego wraz z pomocnikami w latach 1844-1855. Od ukończenia tej historycznej inwentaryzacji, pierwszej w takiej skali

w Europie, minęło niedawno 150 lat. Opublikowanie dzieła Stronczyńskiego, ze szczegółowymi komentarzami i pełnym wyposażeniem ilustracyjnym, jest obowiązkiem naszego pokolenia.

Pierwszym punktem przedsięwzięcia jest przygotowanie do druku 5 tomów tekstu, zawierających *Ogólne sprawozdanie Delegacji do opisu zabytków* oraz *Opisy zabytków starożytności* w poszczególnych guberniach. Ten bogaty treściowo tekst, liczący ok. 1150 stron maszynopisu, został przepisany z wcześniej sporządzonego mikrofilmu, wiernie w stosunku do oryginału, czyli z zachowaniem XIX-wiecznej ortografii i nieużywanych już znaków diakrytycznych (np. á, é). Pozostawiono także wyróżniki graficzne oraz duże i małe litery w nazwach. Pisowni nie poddano modernizacji, aby zachować oryginalny klimat dokumentu. Pozostała pierwotna paginacja, podkreślona wytłuszczeniem²⁵. Tekstowi towarzyszą jednak w odsyłaczach konieczne uzupełnienia i objaśnienia wyraźnych pomyłek. Zasadniczy tekst czystopisu został także wzbogacony uzupełnieniami zaczerpniętymi z 2 zachowanych brulionów.

Osobno zestawiono herby i rysunki z szerokich marginesów czystopisu *Opisów*, uzupełniono je rysunkami z brulionów i *Pamiętnika*. Zwiększyło

10. Bodzentyn, zamek biskupów krakowskich, rys. T. Chrząński, 1846-1848, *Atlas II. Gubernia Radomska*, tabl. 19. Gab. Ryc. BUW.

10. Bodzentyn, castle of the bishops of Cracow, drawing: T. Chrząński, 1846-1848, *Atlas II. Gubernia Radomska*, (Atlas II Radom Gubernia) table 19. Gab. Ryc. BUW.

11. Bodzentyn, zamek biskupów krakowskich. Fot. J. Mróz, 2003 r.

11. Bodzentyn, castle of the bishops of Cracow. Photo: J. Mróz, 2003.

to znacząco liczbę przekazów ikonograficznych.

Drugim punktem programu przygotowań było przefotografowanie w kolorze ilustracji z 7 *Atlasów*, zawierających *Widoki zabytków starożytności*, utrwalone na 418 (pierwotnie 420) tablicach, wykonanych akwarelą i gwaszem.

Program od początku zakładał, że opisy zabytków oraz przedstawienia na rysunkach i widokach z połowy XIX w. zostaną skonfrontowane z dzisiejszym ich stanem. Zadanie polegało na zarejestrowaniu zmian – ustaleniu, czy wszystkie zabytki przetrwały i jakie nastąpiły w nich przekształcenia. Dlatego też konieczna stała się wizja lokalna zabytków w 410 miejscowościach²⁶. Oprócz oglądu zabytków z autopsji, ważną czynnością było wykonanie kolorowych fotografii z tych samych miejsc, z których namalowano niegdyś widoki akwarelowe, co stało się podstawą do dokonania porównań.

Temu wielkiemu zadaniu sprostać mógł jedynie zespół ludzi o fachowym przygotowaniu. Do autorów opracowania należało – oprócz przepisania źródła i konfrontacji opisu zabytków z ich stanem w terenie – napisanie komentarzy do każdego obiektu wymienionego i narysowanego w inwentaryzacji Stronczyńskiego. Założono następujące proporcje: objętość komentarzy nie powinna przekraczać objętości opisów w inwentaryzacji. Autorzy opracowań studiowali literaturę dotyczącą każdego obiektu w celu określenia, jakie zmiany zaszły w zabytkach w ciągu 150 lat a także kto i kiedy ich dokonał.

Autorzy szczegółowych komentarzy do poszczególnych

miast i obiektów przedstawili we *Wprowadzeniu* do inwentaryzacji poszczególnych guberni przebieg pracy Stronczyńskiego i jego pomocników, a także scharakteryzowali wszechstronnie ich działania. Analiza dotyczy chronologicznego i przedmiotowego zakresu inwentaryzacji, metody opisu, stosunku do źródeł i legend, datowania, pojęć stylistycznych, terminologii, wreszcie określenia znaczenia tej pracy dla polskiej historii sztuki, oraz postulatów w sprawie ochrony i restauracji zabytków.

Opracowanie każdej z 5 guberni ma charakter autonomiczny; jest dziełem autorskim, choć poddanym zasadom właściwym dla pracy zbiorowej wykonywanej pod jednym kierownictwem. Zasady te, zaproponowane przez redaktora naczelnego, zostały przedyskutowane i ustalone podczas spotkań autorów.

Odtworzenie przebiegu inwentaryzacji w poszczególnych guberniach poprzedziły badania materiałów źródłowych, zebranych przez kierownika tematu badawczego przede wszystkim w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Na materiały te składają się pisma Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych powołujące Delegację Komisji Rządowej do opisywania zabytków, której przewodniczył Kazimierz Stronczyński, oraz składane przez niego raporty z wykonywanej pracy. Ich uzupełnieniem są teksty *Pamiętnika* oraz 2 brulionów pozyskanych z Piotrkowa.

Opracowanie poszczególnych guberni powierzyłem historykom sztuki i architektury o pewnym doświadczeniu i dorobku naukowym. Najpierw zaprosiłem do współpracy badaczy historii dzieł Stronczyńskiego w dziedzinie

12. Chalno, kościół norbertanów (filialny), rys. 1844-1845, *Atlas III. Gubernia Warszawska*, tabl. 46. Gab. Ryc. BUW.

12. Chalno, Premonstratensian church (filial), drawing 1844-1845. *Atlas III. Gubernia Warszawska*, (Atlas III Warsaw Gubernia) table 46. Gab. Ryc. BUW).

13. Chalno, miejsce po kościele filialnym norbertanów. Fot. M. Rogowska, 2003 r.
13. Chalno, site of a Premonstratensian filial church. Photo: M. Rogowska, 2003.

14. Tum pod Łęczycą, płyta nagrobna kanonika Leonarda Oleśnickiego w kolegiacie, pocz. XVI w., rys. 1844-1846, *Atlas III. Gubernia Warszawska*, tabl. 31. Gab. Ryc. BUW.

14. Tum near Łęczycza, gravestone of canon Leonard Oleśnicki in the collegiate church, beginning of the sixteenth century, drawing 1844-1846, *Atlas III. Gubernia Warszawska* (Atlas III. Warsaw Gubernia), table 31. Gab. Ryc. BUW.

15. Tum pod Łęczycą, płyta nagrobna kanonika Leonarda Oleśnickiego w kolegiacie. Fot. W. Stępień, 2003 r.

15. Tum near Łęczycza, gravestone of canon Leonard Oleśnicki in the collegiate church. Photo: W. Stępień, 2003.

inwentaryzacji zabytków. O opracowanie Guberni Radomskiej zwróciłem się do Kazimierza Głowackiego z Kielc, a Guberni Lubelskiej – do Mieczysława Kurzątkowskiego z Lublina. Obydwaj zaproszenie przyjęli i wzięli udział w formułowaniu zasad opracowania historycznej inwentaryzacji.

Kazimierz Głowacki, pracownik i były dyrektor Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, udostępnił swoje niepublikowane odkrycia ze spuścizny rodzinnej po Kazimierzu Stronczyńskim, znajdującej się w zbiorach archiwum i muzeum w Piotrkowie. Co więcej, skopiował na kserografie 2 księgi brulionów Guberni Płockiej oraz Guberni Lubelskiej i Augustowskiej²⁷. Musiał jednak zrezygnować ze współpracy w związku z objęciem stanowiska adiunkta w Akademii Świętokrzyskiej, co uniemożliwiało mu wyjazdy terenowe.

Mieczysław Kurzątkowski, były wieloletni wojewódzki konserwator zabytków, historyk i teoretyk konserwatorstwa, historyk sztuki o znaczącym dorobku naukowym na temat dziejów sztuki na Lubelszczyźnie, zmarł nagle 12 września 2000 r.²⁸

Trzeba było postarać się o ich następców. Opracowania rozległej Guberni Radomskiej podjął się Karol Guttmejer, doświadczony historyk sztuki, ówczesny kierownik Zespołu Badań Regionalnych Mazowsza w Ośrodku Dokumentacji Zabytków, autor wielu publikacji na temat historii polskiej architektury nowożytnej. Kurzątkowskiego godnie

zastąpiła Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska, autorka licznych znakomitych opracowań historycznych i konserwatorskich o zabytkach na Lubelszczyźnie, wieloletnia kierowniczka Pracowni Dokumentacji Historycznej przy lubelskim oddziale Pracowni Konserwacji Zabytków.

Opracowania Guberni Płockiej podjął się Robert Kunkel z Politechniki Warszawskiej, autor cenionych publikacji o architekturze średnio-wiecznej i renesansowej na Mazowszu. Znakomicie opracował tekst źródłowy *Opisów*, poprawił wiele zapisów epigraficznych, wnikliwie skomentował poszczególne zabytki. Początkowo Robert Kunkel miał też zająć się Gubernią Augustowską, opracował *Opisy*, ale ostatecznie pracę tę dokończył z powodzeniem Jacek Studziński, historyk sztuki z Pracowni Dokumentacji Zabytków „Mansarda” w Lublinie. Nie miał łatwego zadania ze względu na to, że połowa guberni znajduje się obecnie na terenie Litwy.

Opracowanie Guberni Warszawskiej wykonane zostało zespołowo. Przypadło ono w udziale pracownikom naukowym Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Instytucja ta, będąca właścicielem ksiąg zawierających opisy i widoki inwentaryzacji Stronczyńskiego, wystąpiła w 2000 r. do Komitetu Badań Naukowych o sfinansowanie programu badawczego. Z tego względu w zespole autorów znalazło się, niejako „z klucza”, dwoje pracowników Gabinetu Rycin BUW: Marta

Topińska i Przemysław Wątroba. Mimo braku doświadczenia w wykonywaniu inwentaryzacji zabytków w terenie poradzili sobie z zadaniem całkiem nieźle. W pracy tej wzięła również udział Elżbieta Wielogłowska, wieloletni pracownik Urzędu Konserwatora Zabytków m. st. Warszawy.

Do opracowania, nieznaney historykom sztuki, problematyki archeologicznej zaproszony został prof. Wojciech Szymański z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie. Uzasadniała to niemała liczba stanowisk archeologicznych w *Opisach Stronczyńskiego* we wszystkich guberniach, z wyjątkiem Lubelskiej.

W skład zespołu autorów opracowania wszedł ponadto Wojciech Boberski z Instytutu Sztuki PAN, który opracował komputerowo materiał ilustracyjny. Zestawił 418 akwarel z inwentaryzacji Stronczyńskiego z fotografiami obecnego stanu zabytków, wykonał mapy guberni i sporządził indeksy: topograficzno-rzeczowy oraz nazwisk występujących w *Ogólnym sprawozdaniu*, *Opisach* i na tablicach *Atlasów*.

Objazdy terenowe, obejmujące 410 miejscowości, odbywali autorzy opracowań prywatnymi samochodami. Środki przyznane przez Komitet Badań Naukowych umożliwiały zwrot kosztów benzyny, ale nie pozwalały już na wypłacanie diet i zwrot kosztów hoteli. Należy podkreślić zatem szczególne zaangażowanie autorów opracowania, którzy – mimo skromnych warunków finansowych – wykonywali trudne zadania, mając świadomość udziału w pomnikowym dziele.

Objazdy terenowe, oglądzi-ny zabytków i fotografowanie odbywało się za zezwoleniem wojewódzkich konserwatorów

16. Besiekiery, zamek, rys. J. Frey, 1844-1846, *Atlas III. Gubernia Warszawska*, tabl. 32. Gab. Ryc. BUW.

16. Besiekiery, castle, drawing: J. Frey, 1844-1846, *Atlas III. Gubernia Warszawska* (Atlas III. Warsaw Gubernia), table 32. Gab. Ryc. BUW.

17. Besiekiery, zamek. Fot. W. Stepień, 2003 r.

17. Besiekiery, zamek. Photo: W. Stepień, 2003.

Кościół parafialny w mieście Ostrołęce.

18. Ostrołęka, kościół parafialny, rys. A. Lerue, 1851, *Atlas IV. Gubernia Płocka*, tabl. 71. Gab. Ryc. BUW.

18. Ostrołęka, parish church, drawing: A. Lerue, 1851, *Atlas IV. Gubernia Płocka* (Atlas IV, Płock Gubernia), table 71. Gab. Ryc. BUW.

zabytków i kurii biskupich. Opracowanie inwentaryzacji zabytków Stronczyńskiego spotkało się z życzliwym zainteresowaniem wojewódzkich konserwatorów. Większość z nich pospieszyła z pomocą, wykonując część dokumentacji fotograficznej na własny koszt, co miało zasadnicze znaczenie wobec skromnych środków przyznanych na ten cel z Komitetu Badań Naukowych. Najszerszą pomoc okazała Halina Landecka, wojewódzki konserwator

w Lublinie, zlecając wykonanie pełnej dokumentacji do Guberni Lubelskiej. Należy też podkreślić zaangażowanie wojewódzkich konserwatorów zabytków: mazowieckiego – Ryszarda Głowacza, świętokrzyskiego – Janusza Cedro, kujawsko-pomorskiego – Marka Rubnikowicza, wielkopolskiego – Aleksandra Starzyńskiego, śląskiego – Jacka Owczarka, który osobiście jeździł w teren i fotografował obiekty. Trzej wojewódzcy konserwatorzy co prawda zezwolili na wizję terenową, ale odmówili pomocy w uzyskaniu dokumentacji: łódzki – Bolesław Podgarbi, małopolski – Andrzej Gaczol oraz podlaski – Dariusz Stankiewicz. Poprzednik Stankiewicza, Antoni Oleksiecki, wykazał duże zainteresowanie tematem i deklarował wykonanie dokumentacji, ale następca ograniczył się do zezwolenia na przeprowadzenie prac terenowych i to tylko na trzy kwartały – do końca 2003 r.

Z życzliwością odnieśli się do tematu badawczego Ewa Nekanda-Trepka, stołeczny konserwator zabytków, oraz kierownicy delegatur wojewódzkich konserwatorów: Olga Krut-Horonziak i jej zastępczyni Danuta Walczewska (Włocławek), Ewa Jaszczak (Płock), Elżbieta Olejak (Ostrołęka), Jerzy Zub (Sandomierz), Marek Figiel (Radom), Krzysztof Kaliściak (Ciechanów). Ten ostatni nawet osobiście wykonał fotografie. Pozostali kierownicy wydelegowali w teren swoich pracowników lub wskazali profesjonalnych fotografów. Należy jeszcze odnotować pozytywną reakcję dyrektorów regionalnych Ośrodków Badań i Dokumentacji Zabytków: Romana Mirowskiego w Kielcach i ówczesnie Wiesława Stępnia w Łodzi.

19. Ostrołęka, kościół parafialny. Fot. A. Sagalo, 2003 r.

19. Ostrołęka, parish church. Photo: A. Sagalo, 2003.

Sporządzaniem fotografii obecnego stanu zabytków w celu porównania ich z akwarelami z *Atlasów* Stronczyńskiego zajmowali się początkowo autorzy opracowań poszczególnych guberni. Nie było jednak rzeczą łatwą połączyć zbieranie materiałów do komentarzy z wykonywaniem fotografii o odpowiedniej porze roku, gdy nie ma liści na drzewach i gdy dni są słoneczne. Te trudności z powodzeniem pokonał tylko Jacek Studziński, ale „jego” Gubernia Augustowska rozciągała się na niewielkim terenie i w zabytki nie jest bogata. Dlatego trzeba było skorzystać z profesjonalnych fotografów wysłanych w teren przez wojewódzkich konserwatorów i kierowników delegatur lub zlecić wykonanie fotografii ze skromnych funduszy przydzielonych przez Komitet Badań Naukowych. Należy jednak zaznaczyć, że fotografowie zaangażowali się w powierzone im zadania, nie przykładając większej wagi do wysokości wynagrodzenia. Największy wkład w realizację zadania mieli: Piotr Maciuk z Lublina, który w ciągu dwóch sezonów sporządzał na zlecenie wojewódzkiego konserwatora obszerną dokumentację zabytków Guberni Lubelskiej, Wojciech Siudowski i Julian Mróz (obydwaj z Kielce), Wiesław Stępień z Łodzi, Witold Bujakowski z Radomia, Tomasz Nieśluchowski z Płocka. W ostatniej fazie prac uzupełnienia w dokumentacji terenowej wykonał Piotr Jamski z Instytutu Sztuki PAN.

Powyższy przegląd obrazuje, jak wielkim i skomplikowanym przedsięwzięciem stało się dokumentowanie historycznej inwentaryzacji pisanej i ikonograficznej Kazimierza Stronczyńskiego oraz opracowanie komentarzy i sporządzenie porów-

20. Pultusk, ratusz, (1405-1728), rys. 1844-1846. *Atlas V. Gubernia Płocka*, tabl. 25. Gab. Ryc. BUW.

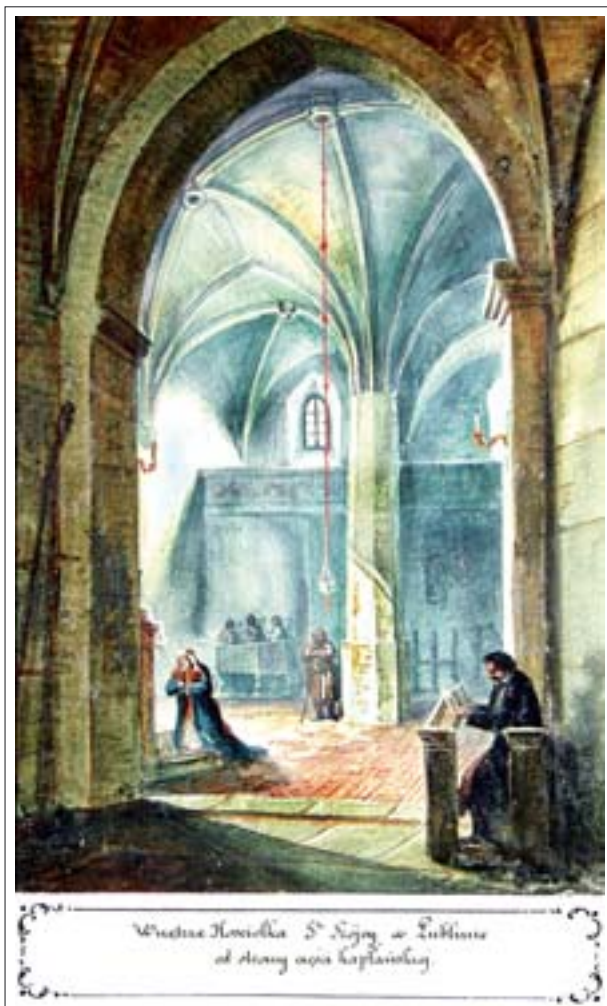
20. Pultusk, town hall, (1405-1728), drawing 1844-1846. *Atlas V. Gubernia Płocka* (*Atlas V. Płock Gubernia*), table 25. Gab. Ryc. BUW.

21. Pultusk, ratusz. Fot. K. Kaliściak, 2003 r.

21. Pultusk, town hall. Photo: K. Kaliściak, 2003.

nawczego materiału ilustracyjnego. Uwidacznia również, jak wiele osób związało się z realizacją idei wszechstronnego opracowania inwentaryzacji.

22. Lublin, wnętrze kaplicy zamkowej Świętej Trójcy, rys. A. Lerue (?), 1852-1853, *Atlas VI. Gubernia Lubelska*, tabl. 4. Gab. Ryc. BUW.

22. Lublin, interior of the castle chapel of the Holy Trinity, drawing: A. Lerue (?), 1852-1853, *Atlas VI. Gubernia Lubelska* (Atlas VI. Lublin Gubernia), table 4. Gab. Ryc. BUW.

Dodatkowe komplikacje stwarzają aktualne podziały administracyjne kraju, całkowicie odmienne od tych z czasów Królestwa Polskiego, ustalonych w 1844 r. Przykładem jest obszar dawnej, rozległej Guberni Warszawskiej, na który składają się tereny położone w obecnych województwach: mazowieckim, śląskim, łódzkim, wielkopolskim i kujawsko-pomorskim. Z kolei na terenie dzisiejszego województwa mazowieckiego są obszary wchodzące niegdyś w skład Guberni Warszawskiej, Radomskiej i Płockiej. Ta mozaika administracyjna spowodowała konieczność prowadzenia obfitej korespondencji z konserwatorami wojewódzkimi, kierownikami delegatur, kuriami biskupimi.

Na początku trzeba było jednak uzyskać pozwolenie kurii biskupich na przeprowadzenie wizji

23. Lublin, wnętrze kaplicy zamkowej Świętyw Trójcy. Fot. P. Maciuk, 2001 r.

23. Lublin, interior of the castle chapel of the Holy Trinity. Photo: P. Maciuk, 2001.

lokalnych i wykonanie zdjęć licznych zabytków sakralnych. Nie było to proste, bowiem wskutek ostatniej reformy administracyjno-kościelnej utworzono nowe diecezje. Stąd wynikła obfita korespondencja z kuriami metropolitalnymi w Warszawie i Krakowie, biskupimi – w Kielcach, Sandomierzu, Radomiu, Sosnowcu, Częstochowie, Włocławku, Płocku, Siedlcach, Zamościu, Łomży, Elku, Warszawie-Pradze. Spotkaliśmy się z pełnym zrozumieniem i przychylnością dla naszej pracy, a po spełnieniu wszelkich formalnych wymogów, po wymianie korespondencji – niekiedy nawet trzykrotnej – otrzymaliśmy pełny dostęp do zabytków sakralnych.

Na zakończenie pragnę podkreślić życzliwy stosunek władz Uniwersytetu Warszawskiego,

a zwłaszcza prorektora prof. dr. hab. Wojciecha Maciejewskiego, który zgodził się na dofinansowanie prac poprzez rezygnację z kosztów pośrednich, przyznanych UW przez Komitet Badań Naukowych.

Opracowanie dzieła Kazimierza Stronczyńskiego, trwające 4 lata, zostało w 2004 r. przekazane do druku Wydawnictwu Uniwersytetu Warszawskiego. Publikację zaplanowaliśmy na 10 tomów (5 tomów zawierających teksty oraz 5 tomów ilustracji). Niestety, starania o fundusze na wydanie dzieła, czynione przez dyrekcję biblioteki uniwersyteckiej, wydawnictwo uniwersyteckie, a także osobiście przeze mnie, nie przyniosły rezultatu. Wnioski o dotację na etapowe wydanie dzieła Stronczyńskiego, składane trzykrotnie przez wydawnictwo, resortowy Instytut Książki potraktował odmownie. Nie powiodły się też próby uzyskania dotacji na wydanie poszczególnych tomów w samorządach wojewódzkich i miejskich.

Minęła 150 rocznica ukończenia dzieła Kazimierza Stronczyńskiego – pierwszej w Europie państwowej inwentaryzacji zabytków. Na 2009 r. przypada dwusetna rocznica urodzin tego niezwykłego i wszechstronnego badacza. Czy jego dzieło nadal czekać będzie na publikację? Jedyną nadzieją pozostaje w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków, którego obecny dyrektor dr inż. arch. Marcin Gawlicki wykazał zainteresowanie losem wydania inwentaryzacji Stronczyńskiego.

Więcej szczęścia od Kazimierza Stronczyńskiego miał starszy o 2 lata, ale później działający Napoleon Orda, który przez 20 lat utrwał widoki

24. Kazimierz Dolny, spichlerz „Pod Bożą Męką”, rys. 1852-1853. *Atlas VI. Gubernia Lubelska*, tabl. 38. Gab. Ryc. BUW.

24. Kazimierz Dolny, the „Lord’s Passion” granary, drawing 1852-1853. *Atlas VI. Gubernia Lubelska* (Atlas VI. Lublin Gubernia), table 38. Gab. Ryc. BUW.

25. Kazimierz Dolny. Teren na przedmieściu Janowieckim, gdzie stał spichlerz „Pod Bożą Męką”. Fot. P. Maciuk, 2002 r.

25. Kazimierz Dolny, the site of the „Lord’s Passion” granary in the Janowieckie suburb. Photo: P. Maciuk, 2002.

26. Łomża, nagrobek Andrzeja i Elżbiety Modliszewskich w farze (ob. katedrze), rys. D. Jastrzębowski, 1851, *Atlas VII. Gubernia Augustowska*, tabl. 50. Gab. Ryc. BUW.

26. Łomża, gravestone of Andrzej and Elżbieta Modliszewski in the parish church (today: cathedral), drawing: D. Jastrzębowski, 1851, *Atlas VII. Gubernia Augustowska* (Atlas VII. Augustów Gubernia), table 50. Gab. Ryc. BUW.

polskich zabytków w guberniach wschodnich. Z okazji 200 rocznicy jego urodzin władze i społeczeństwo Białorusi uczciło jego pamięć figuralnym pomnikiem z brązu, wystawionym w 2007 r. w Janowie koło Pińska, gdzie został pochowany.

27. Łomża, nagrobek Andrzeja i Elżbiety Modliszewskich w katedrze. Fot. J. Studziński, 2003 r.

27. Łomża, gravestone of Andrzej and Elżbieta Modliszewski in the cathedral. Photo: J. Studziński, 2003.

Prof. dr hab. Jerzy Kowalczyk, profesor w Instytucie Sztuki PAN, jest autorem licznych publikacji z historii i teorii architektury polskiej okresu renesansu i baroku, rzeczoznawcą i autorem opracowań z dziedziny ochrony i konserwacji zabytków architektury, laureatem nagrody im. ks. Janusza Pasierba – *Conservator Ecclesiae*.

Przypisy

1. Niniejszy artykuł stanowi wstęp do pierwszego pełnego wydania dzieła K. Stronczyńskiego.
2. M. Kurzątkowski, „Album Lubelskie” Adama Leruea „Inwentaryzacja Stronczyńskiego”, „Przegląd Lubelski”, R. I, 1963, s. 147-176.
3. Pełny wykaz sporządziła i opublikowała H. Delimat, *Kazimierz Stronczyński. Życie i działalność (1809-1896)*, „Studia

1. *Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*”, seria 5, z. 5, 1973, s. 324. Wykaz ten został powtórzony za autorką w przygotowanym wydawnictwie, wśród publikacji własnych Stronczyńskiego.
4. M. Walicki, *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827-1862)*, Warszawa 1931, s. 119-120, przyp. 32.

5. M. Walicki, jw., s. 72.
6. H. Delimat, jw., s. 315. Karol Stronczyński zmarł w 1938 r.
7. Aneksy zajmują istotną część rozprawy M. Walickiego, jw., s. 133-214.
8. M. Walicki, jw., s. 72.
9. M. Kurzątkowski, jw., s. 153-176. Nowszą wersję artykułu Mieczysław Kurzątkowski opublikował wiele lat później pod niemal identycznym tytułem: *Album Lubelskie Adama Lerue jako źródło ikonograficzne*, (w:) *Ikonografia dawnego Lublina*, pod red. Z. Nestorowicza, Lublin 1999, s. 52-57.
10. Na to cenne źródło zwrócił mi uwagę Mieczysław Kurzątkowski, który był świadkiem nabycia *Pamiętnika* dnia 6 VIII 1963 r. przez prof. Stanisławę Sawicką w antykwariacie przy ul. Świętokrzyskiej w Warszawie.
11. *Pamiętnik* przechowywany jest w Gabinetcie Rycin BUW, pod sygn. Inw. GR 3607.
12. Maszynopis rozprawy doktorskiej H. Delimat, liczący 180 s., przechowywany jest w archiwum Instytutu Historii Nauki PAN, sygn. R/1. Uprzejmie dziękuję pani dyrektor Instytutu, prof. Kalinie Bartnickiej i kierownicze biblioteki mgr Dorocie Kozłowskiej za życzliwe udostępnienie rozprawy.
13. H. Delimat, *Kazimierz Stronczyński...*, jw., s. 281-329.
14. Maria Maleszewska po śmierci Karola Stronczyńskiego

w 1938 r. odziedziczyła materiały po dziadku Kazimierz, zgromadzone w Warszawie, które spaliły się w czasie wojny. Zob. H. Delimat, *Kazimierz Stronczyński. Życie i działalność (1809-1896)*, mpis rozprawy doktorskiej, 1970, s. 5, 55, Archiwum Instytutu Historii Nauki PAN, sygn. R/1.

15. H. Delimat, *Kazimierz Stronczyński...*, jw., 1970, s. 108-130; H. Delimat, *Kazimierz Stronczyński...*, jw., 1973, s. 304-315.

16. Zob. przyp. 2.

17. K. Głowacki, *Zapiski kieleckie z dziennika podróży Kazimierza Stronczyńskiego (1844). Podobizna autografu*, Kielce 1978.

18. K. Stronczyński, *Dziennik podróży 1844 rok*, red. tekstu źródłowego K. Głowacki i L. Stepkowski, Kielce 1996.

19. Archiwum Państwowe w Piotrkowie, „Zbiór Kazimierza i Wincentego Stronczyńskich”, nr zesp. 182, sygn. 18. Uprzejmie dziękuję dr. Kazimierzowi Głowackiemu i mgr. inż. Romanowi Mirowskiemu, dyrektorowi Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Kielcach, za ofiarowanie mi kserokopii tego ważnego źródła.

20. S. Michalczuk *Brulion Lubelski Kazimierza Stronczyńskiego*, (w:) *W kręgu badań nad sztuką polską. Studia z historii sztuki i kultury*, red. K. Majewski, Lublin 1983, s. 113-119, il. 98-110.

28. Mapa Guberni Lubelskiej z rozmieszczeniem zabytków. Oprac. W. Boberski.
28. Map of historical monuments in the Lublin gubernia. Prep. by W. Boberski.

21. Uprzejmie dziękuję panu Lechowi Kokocińskiemu za informacje o autorach medali.

22. T. Rudkowski, *Kazimierz Stronczyński jako inwentaryzator zabytków*, (w:) *Kazimierz Stronczyński. Numizmatyk, sfragistyk i inwentaryzator zabytków*, pod red. J. Pinińskiego, Piotrków 1983, s. 39-64.

23. T. Rudkowski, *Kazimierz Stronczyński...*, jw., s. 42-48.

24. Uprzejmie dziękuję dyrektorowi Stanisławowi Marcinowi Gąsiorowi za udostępnienie swego referatu i komunikatu dyrektora Piotra Zawilskiego.

25. W kodeksach inwentaryzacji Stronczyńskiego są trzy różne paginacje, wykonane czarnym i niebieskim atramentem oraz ołówkiem. Za pierwotną uznaliśmy tę pierwszą.

26. Walicki podał w swoim opracowaniu liczbę 386 miejscowości (M. Walicki, *Sprawa inwentaryzacji...*, jw., s. 73). Skrupulatne obliczenia na podstawie sporządzonego indeksu przez Wojciecha Boberskiego wykazują wyższą liczbę miejscowości.

27. Techniczną pomoc w wykonaniu kserokopii brulionów okazał pan Julian Mróz, za akceptacją dyrektora Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Kielcach, mgr. arch. Romana Mirowskiego.

28. J. Kowalczyk, *Mieczysław Kurzątkowski (1932-2000)*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 65, 2003, nr 1, s. 187-191.

PREPARATION FOR THE EDITION OF KAZIMIERZ STRONCZYŃSKI'S INVENTORY

In 1844-1855, an inventory of historical monuments on the territory of the Kingdom of Poland established under the protectorate of the Russian Empire was made. The works financed with state resources in compliance with an issued instruction were carried out by Kazimierz Stronczyński, head of a State Commission, and assisted by a draughtsman and an archivist. Kazimierz Stronczyński (1809-1896), a heraldist, sfragistist, and a numismatist, was well prepared to fulfil this task. The delegation reached monuments in 410 towns within 5 guberniyas of the Kingdom. The fruit of the works in the form of five volumes of descriptions and 420 water-colour views in seven portfolios has luckily survived at the Print Cabinet of the Warsaw University Library.

This tremendous work: the first in Europe state-run inventory of historical monuments, remains unpublished despite the fact that 150 years have elapsed since its creation. It was only Michał Walicki in his essay of 1931 who analysed the

works of Stronczyński and his co-workers. The inventory has only partially been used for conservation works.

Publication of the monumental inventory has become the matter of pride. Therefore, on the initiative of the Warsaw University Library preparations to publish Stronczyński's work have been undertaken. A nine-person team of art historians headed by the author of the present article have made an attempt to reach the monuments described by Stronczyński in order to confront their present state of preservation with the original one from 150 years ago. For this purpose photographs were taken from the places from which water-colours had previously been painted. The elaborated commentaries did not only record changes, but also completed historical information using the most recent scholarly literature. Currently, attempts are being made to acquire financing to publish this colossal ten-volume work by Stronczyński.